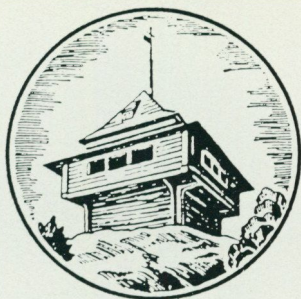

FATABUREN 1974

fataburen

Nordiska museets och Skansens årsbok 1974

FATABUREN

NORDISKA MUSEETS OCH
SKANSENS ÅRSBOK

1974

Redaktion: Christian Axel-Nilsson • Nils Erik Bærendtz • Harald Hvarfner
• Skans Torsten Nilsson

Tryck: Kungl. Boktryckeriet P. A. Norstedt & Söner 1974

ISBN 91 7108 081 3

Pärmens färgbild: Avfärgning av huvudbyggnaden på Julita gård. Foto Ove
Hidemark 1974

Svensk monumentvård under 100 år

Några anteckningar

För några år sedan hände det sig att en femårig pojke i Uppsala plötsligt började stampa med foten av ilska. Sådana vredesutbrott är ju ingalunda ovanliga bland barn i den åldern och orsakerna är talrika. Men i det här fallet var anledningen kanske inte den vanligaste. När föräldrarna försökte utröna vari ilskan bestod förklarade nämligen barnet:

— Jag är så arg för att de ska restaurera Uppsala domkyrka!

Föräldrarna blev också något överraskade. Det visade sig dock att frågan om domkyrkans restaurering hade diskuterats i leksskolan. Vid ett besök i byggnaden hade lekskoleklassen kommit att få sin uppmärksamhet fäst på de många inknackade hål i väggmålningarna som vid den tiden väckte stor irritation. Hålen hade tillkommit som ett led i förberedelserna till den av domkyrkoarkitekten Åke Porne föreslagna restaureringen. De var de synliga följderna av provknackningar som gjorts för att utröna målningarnas tekniska kvalitet. Porne ville låta avlägsna de flesta av dessa 1800-talsmalerier, och de många knackningsskadorna — som lär ha uppgått till närmare 1 000 — tycktes snarare jämna vägen för utplåningen än berätta något om kvaliteten.

Barnen hade inga förutsättningar att a priori tycka illa om 1800-talets

färgrika muraldekorationer. De såg bara vad de uppfattade som en meningslös förstörelse av någonting fint, och så tog de självklart katedralens parti. Inte så att de gjorde det i religiöst nit men därför att de betraktade byggnaden som någonting stort och imponerande som också tillhörde dem själva. Domkyrkan var en del av deras miljö och om det är någon generation som är angelägen att skydda miljön, så är det den som nu växer upp.

Att också en gammal katedral utan vidare inräknas i den miljö som skall skyddas borde i själva verket inte förefalla överraskande. Det är tvärtom självklart, och vad mera är: det berättar om den utveckling som redan har inletts och i framtiden, om freden får bestå, antagligen blir ännu mera markerad, nämligen att kulturvård och miljövard smälter samman till ett begrepp.

Från en vidare synpunkt har fallet Uppsala domkyrka mycket att berätta — på gott och ont — om svensk monumentvård. Diskussionen om byggnaden har pågått nästan oavbrutet sedan Helgo Zettervalls restaurering och omgestaltning blev färdig 1893. I denna diskussion har kritiken mot Zettervall varit praktiskt taget enhällig, och en av förklaringarna är,

Bo Grandien:
Svensk monument-
vård under 100 år

som Anders Åman uttryckt det, att den publik som tog emot det färdiga arbetet inte var densamma som den som en gång beställt det. Kritiken hade sin grund i en smärtsam generationsmotsättning, ”från vilken endast den överlevande sidans argument” blev ihågkomna.¹ Samma kritik har inte endast gällt Zettervall utan 1800-talets restaureringar i allmänhet. 1900-talets kyrkorestaureringar har ända in i våra dagar färgats av viljan att korrigera vad det föregående åstadkommit.²

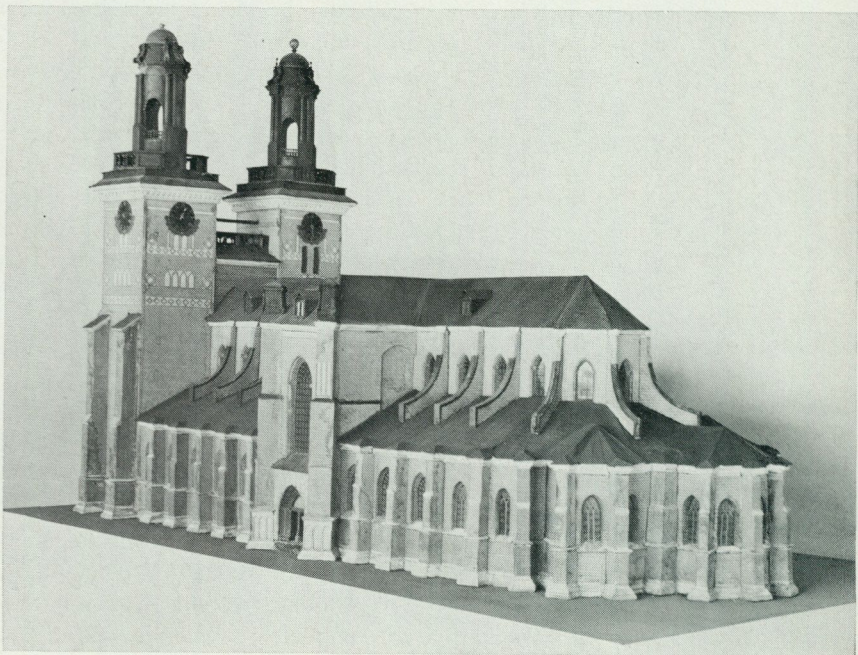
Att kollisionerna blivit så många beror på att de flesta äldre monumentala byggnader började restaureras på 1800-talet; i en rad fall måste därför de moderna restaureringsarkitekterna direkt ta ställning till föregångarnas arbeten. Det är 1800-talet som har äran av att åtskilliga av ifrågavarande

byggnader överhuvudtaget räddades från förfall eller rivning; en senare generation har ofta glömt bort att hotet om förstörelse var konkret. Valv var nära att störta in, stenar ramlade ned över menighetens huvuden, ugglor flög in genom dåligt lagade fönster, ytterväggarna lutade utåt och stora sprickor löpte överallt.

På 1830-talet hade några av pelarna inne i Lunds domkyrka blivit nästan ihåliga sedan kärnan förstörts. Om man gjorde en öppning längst ned ramlade fyllningen ut som löst grus ur ett rör, och om ett brinnande ljus fördes till öppningen släcktes lågan genast av draget.³

Den första uppgiften för 1800-talets restaurerare gick därför under rubriken ”istandsättning”, och därtill kom den andra, av eftervärlden så beklagade, nämligen ”försköning”. Den

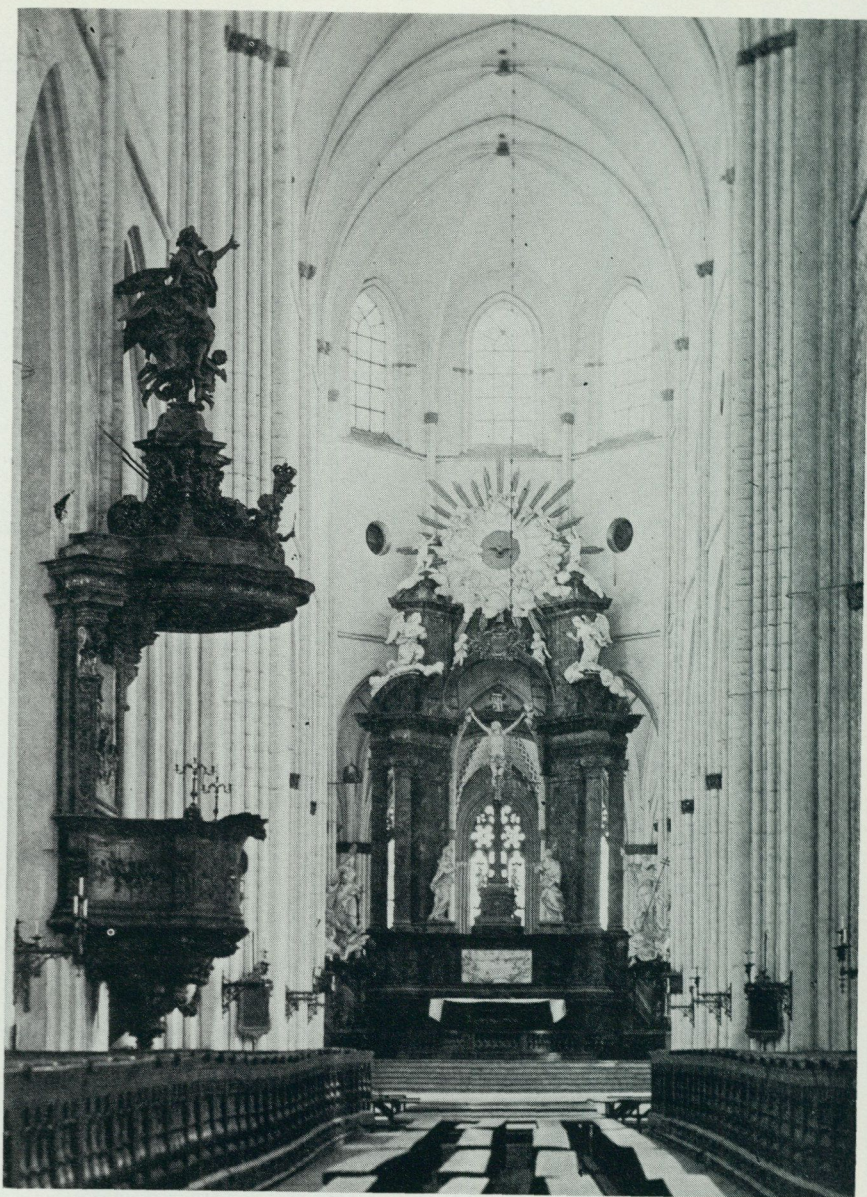
1. Uppsala domkyrka har bytt utseende ungefär en gång varje sekel. 1600-talets två barockspiror på västtornen förstördes vid branden 1702 och ersattes 1741—45 av de Härlemanska huvarna, vilka gav byggnaden ett karakteristiskt utseende fram till Zettervalls restaurering. Hur huvarna såg ut framgår av denna modell av Uppsala domkyrka, som Nordiska museet köpte på auktion efter Christian Hammer 1905. Foto Nordiska museet.

2. Uppsaladömen
efter Helgo Zetter-
valls restaurering
1885—93 i idealise-
rad franskgotisk
anda. Bilden visar
hur den nyrestaure-
rade byggnaden
tedde sig i all sin
knivskarpa preci-
sion och med alla
de många småtorn,
fialer och prydnader
som därefter undan-
förs undan skalats
bort. Foto Axel
Lindh 1898, i
Nordiska museet.

3. Även det inre av Uppsala domkyrka har förändrats under tidens gång. Längre bestod högaltaret av det altargerät som Burchard Precht byggde efter ritningar av Nicodemus Tessin d. y. Det sattes upp 1725 — 28 men ansågs vid Zettervalls restaurering strida mot kyrkans medeltidsstil. Det togs ned och flyttades 1906 till Gustav Vasakyrkan i Stockholm. Foto omkring 1870, i Nordiska museet.

tredje var ofta "utvidgning", eftersom folkökningen i förening med religiös renässans framtvingade ombyggnad eller rivning av de äldre kyrkorna i synnerhet på landsbygden.

Under 1800-talets första hälft gjordes de nödvändiga reparationerna och tillbyggnaderna utan metod, generellt sett. Det uppfattades inte som felaktigt att foga ett nytt tvärskepp i

4. Ända fram till 1964 bevarade högkoret i Uppsala-dömen det utseende som Zettervall gav det vid restaureringen 1885–93. Dominerande var det nygotiska altarskåp som helgedomens senaste restaurerare i sin tur bedömde som stillöst och utan vidare lät montera ned, vilket väckte stark kritik. Hur högkoret skall se ut i fortsättningen är ännu en öppen fråga. Foto Axel Lindahl 1898, i Nordiska museet.

empirestil till en medeltida byggnadskropp eller att ersätta förvittrade kalkstensposter i domkyrkofönster med sådana av gjutjärn. Det var bara frågan om att lappa så gott det gick.

Men den nya historieuppfattningen tillsammans med en snabbt växande byggnadsarkeologisk forskning skapade förutsättningar för en restaureringsmetodik, och den som i stor ska-

la introducerade denna i Sverige var professor Carl Georg Brunius.

Kortast uttrycker han sitt och den samtida internationella nygotikens program i de berömda orden vid Lunds domkyrkas högaltare 1845: "Vi skola börja der, hvarest medeltidens stora byggmästare slutade."⁴ Därmed förstås att 1800-talets restaurerare av den lärda Viollet-le-Duc-typen handlade i god tro när de trodde sig ha knutit direkt an till de medeltida mästarnas sätt att bygga, beräkna, tänka, ja t. o. m. organisera själva arbetet. De trodde på fullt allvar att de återupprättat en bruten kontinuitet, och i detta betraktelseätt fanns det inte rum för kompromisser eller möjligheter att ge avkall på ambitionen att konsekvent åstadkomma en sådan helhetsgestaltning, som de medeltida byggmästarna enligt deras, låt vara ohistoriska uppfattning borde ha eftersträvat. De inskräpte ofta nödvändigheten av att försöka sätta sig in i hur medeltidens mästare själva skulle ha gjort om de hade kommit till liv igen. Strävan efter stilrikhet var därför varken en nyck eller utslag av pedantisk städmani utan resultat av en genomtänkt åskådning för vilken både historieromantik och religiositet, djup inlevelse och forskarmöda stått fadder — kort sagt vad jag tillåtit mig att kalla drömmen om medeltiden, drömmen om en bättre värld.

Det fanns ett starkt moraliskt inslag i detta, och i begreppet "försköning" låg inte bara genomförandet av en konsekvent konstnärlig idé utan också ett aktivt återskapande av det som tiden förstört. Den tidigare ruinromantikens idé att bevara ett vackert

förfall hade inte längre giltighet. De gamla mästarna visade man sin vördnad genom att rädda deras verk från förstörelse och därigenom återge det dess forna värdighet; därför var det snarast en dygd och inte en vandalism att ersätta skadade skulpturfragment med nyhuggna skulpturer, att byta förvittrade lister mot nya eller att omhugga skadade kolonner i enlighet med det utseende de antogs ha haft vid tillverkningen i den medeltida stenhuggarhyttan. Samma anda genomsyrar restaurerarna när de försökte åstadkomma enhetlighet i interiörerna genom att rensa ut modernare inslag och låta nytillverka inredning i en stil som de fromt och uppriktigt ansåg vara genuint medeltida. Men det primära var, det måste upprepas, att säkra byggnadens existens.

Det är möjligt att den vetenskapligt lagde Brunius stod närmare den ideologiska grunden än vad den mera artistiske Zettervall gjorde, men man bör ge båda rättvisan att försöka spåra deras argument och de förutsättningar som bestämde deras arbete. En sådan förståelse är ju också på väg i samband med att 1800-talets arkitektoniska prestationer i allmänhet börjat omvärderas.

Sigurd Curman är det namn som framför allt förknippas med 1900-talets stora restaureringsarbeten, och det är intressant att han tillsammans med Ragnar Hjort så tidigt som 1931 avrådde från andra ingrepp på Uppsala domkyrka än dem som syftade till ren reparation och konservering. De beklagade visserligen att Zettervalls ingripande spolierat byggnadens yttre, men skadan var en gång skedd och en återgång till en tidigare pe-

riods arkitektur skulle "utan tvivel" vara en omöjlighet. Det vore onaturligt att låta ett monument som detta titt och tätt byta dräkt, och för övrigt, framhölls det, hade domkyrkan i sin nuvarande skepnad redan börjat få affektionsvärde och framstod som ett representativt vittnesbörd för sin tid. Det senare är ett mycket viktigt påpekande.

Curman och Hjort avrådde bestämt från den "fasadhyvling" som numera blivit ett så sorgligt faktum och rekommenderade i stället att de vittrande cementdelarna — resultatet av ett misslyckat experiment med en ny teknik som i andra sammanhang hade framtiden för sig — skulle ersättas av likadana av natursten.⁵ Bortsett från den sistnämnda rekommendationen ser det nu ut som om deras principförklaring i frågan om Uppsaladömens restaurering efter 40 år och ändlösa diskussioner omsider skulle omsättas i verklighet. Det Porneska förslaget till yttre och inre omgestaltung, av sina kritiker bedömt som ännu ett försök till de smakrestaureringar som drabbat svenska kyrkor under de senaste 100 åren, har undan för undan urholkats. Med stöd av den ändrade opinionen räddas t. o. m. Agi Lindgrens kalkmålningar.

Man kan undra vad som skapade den långvariga och intensiva motviljan mot 1800-talets byggnadskonst — samma motvilja som underlättade genomförandet av Nedre Norrmalmsregleringen i Stockholm och som ända till för ett par år sedan tog sig uttryck i ideliga krav på att bl. a. Operahuset och Riksdagshuset på Helgeandsholmen skulle jämnas med marken. Förklaringen kan inte enbart

ligga i det ena tidsskedets fallenhet för att med förakt betrakta vad det närmast föregående åstadkommit, ehuru man givetvis bör påminna om att 1800-talet betraktade 1700-talet som ett århundrande av krass gudlöshet, plumphet och dålig smak, således raka motsatsen till den bild av aristokratisk förfining som sedermera målets upp.

Snarare är det nog just den nämnda visionen av 1700-talet betraktat som ett i estetiskt avseende förfinat skede, som bidragit till att ställa 1800-talet i en så mörk dager, och här har de aktuella tidsströmningarnas verkan förstärkts genom en rad inflytelserika personligheters framträdanden. Oscar Levertin banade väg för den nya 1700-talsuppfattningen, och den fördes vidare av konsthistoriker och arkitekter; man kan nämna namn som Carl Laurin, Ragnar Östberg, Curman själv, Sigurd Wallin, Gösta Selling och Gustaf Näsström, ja, varför inte Yngve Berg med hans Bellmansillustrationer. 20-talsklassicismen inom arkitekturen såg ett naturligt samband med den gustavianska byggnadskonsten, och samma klassicism fördes vidare till funktionalismen. Detta blev grunden inte bara för restaureringsarkitekter och konsthistoriska forskare utan framför allt för den stora generationen av stadsplanerare, som har kommit att sätta sin prägel på efterkrigstidens genomgripande förvandlingar av våra stadskärnor. Fronten mot 1800-talet var typisk.

Det är naturligt att denna grunduppfattning lett fram till de många smakrestaureringar av kyrkor, vilka ofta med aktivt stöd av prästerskap och församlingar initierats av arkitek-

ter — till bekymmer och oro för den antikvariska expertisen. Vanliga argument från prästerskapets sida har varit att ändrade liturgiska förhållanden kräver ändrade och mera tidsenliga anordningar, men många gånger visar sig dessa argument botten i estetiska snarare än praktiska överväganden. Landsantikvarierna och de centrala myndigheterna i Stockholm har haft den känsliga uppgiften att så att säga slå vakt om monumentets egna intressen.

Karakteristisk för den centrala granskningsmyndighetens nuvarande restriktiva inställning är en cirkulärskrivelse som byggnadsstyrelsens kulturhistoriska byrå (numera överflyttad till riksantikvarieämbetet) sände ut till landets domkapitel 1953. Där berättades det att styrelsen årligen handlade omkring 900 ärenden rörande restaureringar och förändringar av landets kyrkor. Vid behandlingen av dessa ärenden hade styrelsen funnit att "de föreslagna, av församlingen beslutade åtgärderna mera grundar sig på en i förhållande till närmast föregående generationer ändrad smakuppfattning än på verkliga eller praktiska behov". Vad församlingarna däremot tycktes fästa mindre vikt vid var det kontinuerliga underhållet av byggnaderna. Byggnadsstyrelsen förklarade sig i princip inte ha något att invända mot sådana förändringar som gjorde kyrkorna mera lämpade för de ändrade tidsförhållandena. "Däremot anser styrelsen att såväl kulturhistoriska som allmänna ekonomiska skäl talar för att försiktighet bör iakttagas i fråga om sådana förändringar av kyrkornas arkitektur och inredning, som huvudsakligen betingas av starkt

tidsbundna stilväxlingar och att större uppmärksamhet bör ägnas åt byggnadernas löpande underhåll."⁶

Vad de liturgiska kraven beträffar har Bengt Cnattingius, en av de landsantikvarier som i decennier lagt ned ett outtröttligt arbete på monumentvård i vid bemärkelse, gjort en kärv kommentar som är värd att citeras. Han säger sig villigt medge att vissa kyrkointeriörer, t. ex. strängt klassicistiska eller nygotiska, kan vålla praktiska olägenheter i gudstjänsten. Men hellre än att begå våld mot en arkitektur som inte kan ändras utan att helheten går förlorad "borde prästen försöka ingjuta sin andes hela kraft i själva det liturgiska utförandet vid gudstjänst och kommunion, så att församlingen inte märker rummets brister. Det är ju i själva verket samma ord, som framsägas vid altaret nu och sedan århundraden tillbaka oberoende av rummet."⁷ En senare generation bör måhända också påminnas om att en nygotisk kyrka från helhet till minsta detalj var tänkt som ett symboliskt konstverk; den var själv en gudstjänst i sten och trä.

Kulturminnesvårdens historia i Sverige har ofta skildrats. Den hade sin stora uppblossning i tecknet av 1600-talets storsvenska strömningar, förföll delvis — och förhånades — under 1700-talet och väcktes till nytt liv fram emot 1800-talets mitt, efter aktioner från riksantikvarier som Johan Gustaf Liljegren och Bror Emil Hildebrand samt utomstående entusiaster som Carl Georg Brunius och Nils Månsson Mandelgren. De offentliga byggnaderna i statens ägo stod då sedan länge under speciell övervak-

ning och vård genom överintendentens-
ämbetet, vars befogenheter Gustav III
ökat undan för undan. Ämbetsverket
ombildades 1918 till byggnadsstyrel-
sen. En viktig lag gällande skyddet av
äldre byggnader och byggnadsläm-
ningar, kyrkliga såväl som profana,
var 1828 års fornvårdsplakat. Milstol-
par i den utveckling som sedan följde
är 1867 års fornminnesförordning,
1920 års kungörelse med föreskrifter
rörande det offentliga byggnadsväsen-
det, 1942 års lag om skydd för kul-
turhistoriskt märkliga byggnader och
1960 års lag om byggnadsminnen.

Riksantikvarieämbetet, Vitterhets-
akademien och landsantikvarierna har
sett till att kulturminnesvården blivit
verklighet, i samarbete med hem-
bygdsföreningar, församlingar, kom-
munala myndigheter etc.

Men naturligtvis garanterar inte
blotta existensen av bestämmelser
och förordningar att resultatet av ar-
betet blir det bästa. Det var detta Ver-
ner von Heidenstam insåg när han
under rubriken "Modern barbarism"
1893 och 1894 riktade sin bekanta
protest mot de hänsynslöst konsekven-
ta stilrestaureringarna (främst av Upp-
saladömen och Gripsholms slott), som
redan på 1890-talet började väcka
kritik.⁸ Vid denna tidpunkt hade ock-
så, som antytt, själva det ideologiska
underlaget för sådana restaureringar
börjat svikta. von Heidenstam och
med honom många andra bedömare
krävde nu att hänsyn skulle tas till
alla de vittnesbörd, som olika tids-
åldrar lämnat kvar i en byggnad. Den-
na tanke blev efter hand alltmera
omfattad, och den återspeglas i en
framställning som arkitekten Ferdi-
nand Boberg gjorde till Konstakade-

mien, vilket resulterade i en skrivelse
från denna till regeringen i mars 1902.

I denna framhölls att de gamla
byggnadsverken trots gällande författ-
ningar stod försvarslösa mot den re-
staureringsmani som i Sverige liksom
överallt i Europa hade sin grund i en
nästan blind vördnad för det äldsta
och det tänkta ursprungstillståndet.
Enligt denna doktrin var senare ti-
ders tillsatser i en gammal byggnad
en akt av vandalism och ett misstag
som måste rättas till. Undan för un-
dan hade alla sådana tillsatser ploc-
kats bort, och när byggnaden till slut
var helt utplundrad inleddes den "stil-
rena" rekonstruktionen av bit efter bit
av vad som uppfattades vara de äldsta
partierna. Men "numera", skrev aka-
demien, borde det anses självklart att
en sådan stilrenhet var av minst sagt
underordnad betydelse, då det gällde
byggnadsverk som förfädren använt
genom århundraden och där tillsatser-
na "alltid hade sitt givna intresse och
berättigande ur kulturhistorisk syn-
punkt" och "i många fall just utgjorde
charmen".⁹

Det låter som ett helt modernt pro-
gram, och man vore böjd att inse att
denna uppfattning verkligen också
vunnit allmänt behör. Kravet på att de
förändringar ett byggnadsverk genom-
gått under tidernas lopp skulle respek-
teras och redovisas vid en restaurering
var ju också en av Sigurd Curmans
huvudidéer och förknippades intimt
med kravet på en noggrann föregående
byggnadshistorisk undersökning.
Men vad är de många förslagen under
1900-talet till olika åtgärder på Upp-
saladömen annat än talande bevis på
svårigheterna att omsätta dessa idéer i
praktiken? Och i vilken utsträckning

5—7. Växjö domkyrka är ett drastiskt exempel på en byggnad som gång på gång förändrats. T. v. efter Kurt von Schmalensees restaurering 1956—60, då han på nytt försåg västtornet med två spiror, därmed förbigående cirka 200 år i byggnadens historia. Foto S. Hallgren, 1968, ATA. Överst t. h. dômes utseende ungefär från 1620-talet till 1740 års brand, då dubbelspiorna förstördes och 30 år senare ersattes av en enkel tornhuv utförd efter ritningar av C. F. Adelcrantz. Lito-grafi från 1800-talet, tydligen efter Erik Dahlbergs teckning i *Suecia antiqua*. Nederst t. h. dōmen 1852—1957 präglad av Brunius stora exteriörförändring. Han anknöt helt till vad han föreställde sig vara byggnadens ursprungliga romanska karaktär. Foto Hanna Furtmeier vid slutet av 1800-talet, i Nordiska museet.

har de, just i fråga om de senaste hundra årens förändringar, följts vid de genomgripande restaureringarna av Växjö domkyrka 1956—60 och av Västerås domkyrka 1958—1961? Den senare var ändå utförd av Curmans elev, den ytterst lärde arkitekturhistorikern och arkitekten Erik Lundberg. Det finns sannerligen skäl att med Sverker Janson ställa frågan om da-

gens stora restaureringar verkligen utförts i den modifierade form med all hänsyn till senare inslag, som alla i princip tycks vilja slå vakt om.¹⁰

Givetvis får de kritiska synpunkterna inte undanskymma det viktiga förhållandet att den svenska monumentvården genomgått en helt omvälvande utveckling under de hundra år som gått. Det är som samme Lundberg

konstaterat: hur "ofattbart blygsamt" ställde man inte ännu vid sekelskiftet kraven på vetenskapliga undersökningar av byggnadsverk och därpå följande åtgärder! De framsteg som gjorts t. ex. i fråga om konservering av ruiner, skulpturer och kalkmålningsar eller byggnadsarkeologisk analys har med vissa reservationer varit mycket stora, och som alltid har det gällt att ta lärdom av misstagen.

Vården har ju inte heller bara gällt kyrkor och slott utan redan från Artur Hazelius tid också profana byggnader av mindre spektakulärt slag. Eftersom dessa inte kan skyddas lagvägen på samma effektiva sätt som kyrkorna har enskilda och kommunala intressen i större utsträckning engagerats i detta arbete. Men här är inte platsen att räkna upp de otaliga objekt som skyddats för framtiden; däröver finns redogörelser på skilda håll. De innehållsrikaste samlande framställningarna över såväl de offentliga som enskilda arbetena har gjorts av Per Olof Westlund och Sverker Janson, vilka också behandlat de ekonomiska problemen.¹¹ Byggnadsvården är sedan länge en del av ett större komplex.

Precis som år 1920 enligt Westlund blev ett gränsår mellan gammalt och nytt i den svenska byggnadsvårdens historia,¹² kan man säga att slutet av 1960-talet och början av 1970-talet markerar ännu en övergång till något nytt. Uppmärksamheten har alltmera riktats på de samlade miljöerna och inte bara på dem som har ett utpräglat antikvariskt eller kulturhistoriskt intresse, utan dem som ingår i den vanliga, "triviala" vardagsvärlden. Om

kulturvården tidigare emellanåt har fått lida av att känna sig isolerad, kämpande för värden som ansetts ligga vid sidan av den stora utvecklingen, dras den i fortsättningen direkt in i samhällsplaneringen. Det arbete som ligger bakom den fysiska riksplaneringen är ett uttryck för detta.

Den numera förhärskande uppfattningen att en samlad miljö kan vara viktigare att bevara i sin helhet än enskilda tre- eller fyrstjärniga byggnadsverk har visserligen gammal hävd. Intresset för bevarande av vissa bruksmiljöer, ålderdomliga byar eller "kyrkstäder" har t. ex. länge varit starkt, och man behöver bara erinra om det arbete som utträttats för Gamla stans räddning och vård, med Gösta Selling och Samfundet Sankt Erik som drivande krafter redan på 1930-talet. Under 1950-talet, då städernas centrala delar började förvandlas i allt snabbare takt, togs flera initiativ för att rädda hotad bebyggelse av det pittoreska och idylliska format som av ekonomiska skäl inte längre kunde bli kvar på tomter, vars priser steg skyhögt. Olika metoder prövades: från fullständig förflyttning av dylika byggnader till nyskapade reservat av typen Gamla Linköping och Wadköping i Örebro till etablerande av reservat på isolerade platser där sådana hus redan fanns i tillräcklig mängd, t. ex. Kyrkbacken i Västerås. Gamla Gävle är ännu ett exempel.

Men det visade sig att resultatet av sådana aktioner inte alltid blev tillfredsställande. Städerna blev inte bättre av att det fanns några reservat i dem, i allmänhet bebodda av ett litet antal på ett eller annat sätt privilegierade eller utvalda personer;

8. Gamla Linköping en bit utanför den centrala delen av staden blev i början av 1950-talet ett av svaren på frågan hur man skall rädda gammal träbebyggelse i städerna vid nybyggnader. Man flyttade helt enkelt ut husen till ett reservat, men genom att dessa rycktes bort ur sin miljö har lösningen blivit mycket kritiserad. Foto Hans Kruse 1966, i Nordiska museet.

9. Kyrkbacken i Västerås är ett exempel på att man lyckats bättre än i Gamla Linköping bevara den gamla bebyggelsen. Där har den fått stå kvar på sin ursprungliga plats, vilket minskar intrycket av artificiellt kulturhusområde. Foto Bertil Forsén 1974.

de forna invånarna hade tvingats flytta därifrån på grund av ökade kostnader.

Vad som hänt i dag är att den nya helhetssynen på städernas miljöproblem börjat tränga igenom. De väldiga förändringar av stadskärnorna som 1950- och 60-talens explosionsartade utveckling av bilism och anläggande av stora detaljhandelscentra förde med sig har ödelagt stora värden och skapat förfulning, uniformitet och vantrivsel. Händelseförloppet har ofta varit enahanda. Hela kvarter i stadens känsligaste partier, d. v. s. kärnan, rivs för att ge plats åt stora varuhus, ofta flera stycken. Dessa varuhus kräver i sin tur tillfredsställande av snabbt ökande parkeringsbehov. Med hjälp av generalplaner och olika sorters trafikprognoser räknas detta behov ut. Prognoser leder till kravet på byggande av parkeringshus inom bekvämt gånghåll från varuhusen, således alltjämt i stadskärnan, men innan parkeringshusen hinner byggas måste provisoriska p-platser anordnas. Då rivs hus i närheten, och på rivningstomterna parkeras bilarna. Dessa p-platser är visserligen provisoriska, men de blir kvar år efter år som gapande sår i stadsbilden, eftersom tomtpriserna har stigit så kraftigt att få har råd att bebygga dem. In mot varuhusen och parkeringshusen leds bilströmmarna i bullrande motorleder som därigenom försämrar miljön i de bostadsområden som ligger utanför de ombyggda, skövlade och om kvällarna öde stadskärnorna.

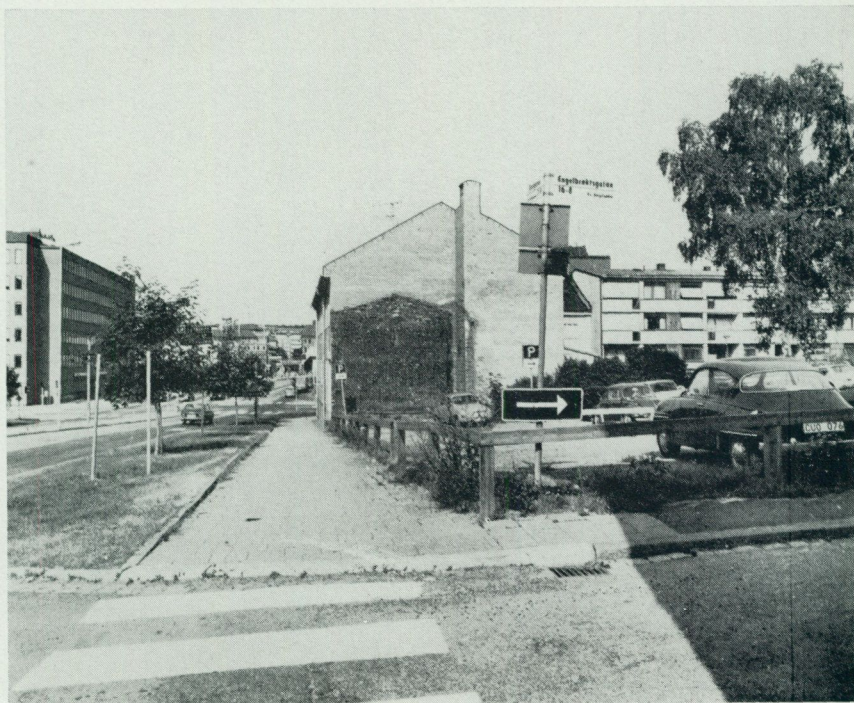
Alla dessa förändringar skedde i tecknet av lysande framtidsprognoser och en ekonomisk optimism, som mot

slutet av 1960-talet inte visade sig hålla vad den lovade. Den skimrande ballongen sprack, och där stod vi mitt bland våra ruinerade städer, sönderslagna för att ta emot en utveckling som kanske aldrig eller i varje fall inte på mycket länge infin- ner sig.

Vid det laget hade dock många varnande röster höjts; byalag, cykelgrupper och hyresgäster i hotade hus uppträdde, ofta i gemensamma aktioner. Ett belysande exempel på den nya och seriösa kritik som tidigt växte fram i förening med en samlad vision av hur bevarande- och förnyelseproblemet skulle lösas är den verksamhet som Konstakademiens arkitekturskola satte i gång med under ledning av professorerna John Sjöström och Göran Lindahl. De analyserade metodiskt de problem som en hel rad stadskärnor drabbats av som en följd av 50- och 60-talens expansion. Analyserna åtföljdes av recept för hur skadorna skulle kunna botas. Dessa recept kallades användningsplaner, vars poäng låg i att de byggde på den redan existerande miljön. Planerna kännetecknades av en klart humanistisk ambition med syfte att åter göra städerna beboeliga och på nytt ta vara på de värden som en förtätad och differentierad innerstadsmiljö alltid har erbjudit. Man kritiserade det ödesdigra begreppet totalsanering och gav mängder av konkreta förslag om hur ett existerande byggnadsbestånd kunde upprustas eller användas för andra ändamål. Man föreslog ändrade normer för ombyggnader, så att sådana inte skulle bli dyrare än nybyggnader, och rekommenderade åtgärder för hur tomtprissteg-

10. 1950- och 60-talens centrumsprängningar har åstadkommit irreparabla skador på många av de svenska stadskärnorna. Bilden är från Lidköping, där det stora varuhuset i fonden håller på att äta upp omgivningen. Foto Lis Hogdal.

11. Denna bild kunde vara från vilken svensk stad som helst: en brandgavel som aldrig var tänkt att synas ligger blottad och rivningstomten har tills vidare förvandlats till parkeringsplats. Här ses korsningen mellan Engelbrektsgatan och Gruvgatan i Falun. Foto Hans Rehnberg 1973.

ringen i innerstäderna skulle kunna hejdas. Överhuvudtaget lades en huvdvikt vid de ekonomiska sammanhangen.

Projektet om de nordiska trästäderna, som resulterade i ett stort antal publicerade undersökningar och slutade med en nordisk konferens i Sandefjord, var ett led i samma arbete på att rädda — och humanisera — städerna. Det är karakteristiskt att arkitekturskolan nu övergått till att studera problemen i stadsbygdens periferi, med tonvikt inte på de etablerade, geografiskt avgränsade satellitförstäderna utan på de många och brokiga områden som breder ut sig kring dessa. Avsikten är att genom studier och inventeringar försöka klarlägga de processer som styrt förändringarna i dessa områden och föreslå "medel ägnade att mildra stadsväxtens ibland brutala effekter".¹³

Skolan ägnar sig åt vidareutbildning av såväl arkitekter som andra lämpligt utbildade personer med intresse för bebyggelsevård i vid mening; det är ju också sådana uppgifter som i framtiden blir allt viktigare. Undervisningen, som skjuter det estetiska momentet åt sidan till förmån för en bred orientering i stadsbyggnadsproblemets vidare aspekter, är främst avsedd för experter och planerare som inriktar sig på statlig eller kommunal tjänst; vad man ytterst syftar till är en förändring i arkitektyrkets inriktning och den enskilde arkitektens ambitioner. Ett mål är det ökade samhällsengagemang, som har kommit all kulturvård till godo och i sin tur sammanhänger med den fördjupade och ofta av berättigad harm burna miljödebatten.

12. En av de viktigaste uppgifterna för dagens bebyggelsevård har blivit att inventera industribebyggelsen och i möjligaste mån medverka till att de intressantaste eller mest typiska objekten bevaras. Under de senaste åren har en intensiv forskning inom området kommit i gång. Bilden visar den slottslika exteriören till Strömsbros f. d. textilfabrik utanför Gävle, byggd av Gefle Manufaktur AB. Foto Marie Nisser.

De nya idéerna om allsidigare planerad och mera balanserad urban utveckling har naturligtvis understötts av konjunkturdämpningen, som gjort nödvändigheten till en dygd. De har också efter hand slagit igenom på det politiska planet, ehuru efter mycken kritik i början, särskilt på kommunalt håll; man bör betänka att det även här är frågan om ett generationsbyte, och det kan kännas tungt att kasta ljusa generalplaner, prognoser och radikala saneringsutredningar på sophögen. Men vittgående åtgärder till stöd för bevarande och för ombyggnader enligt lindrigare villkor är redan beslutade, och uppenbarligen har det numera, låt vara i elfte timmen, blivit lättare att realisera projekt sådana som bevarandet av Katarinabergets bostadsbestånd. Riksantikvarien har också inför det europeiska byggnadsvårdsåret erinrat om de förbättrade möjligheter för byggnadsvård som kan bli följden av riksplaneringen, en förändrad saneringspolitik och en moderniserad bygglagstiftning.¹⁴

Många lättade iakttagare tycker sig också ha observerat att intresset för historia ökat, inte minst bland de yngre generationerna. Också detta torde ha samband med det aktiva intresset för miljöfrågorna. Engagemang för med sig behovet av kunskap och nyfikenhet på det förflutna. Och att historien inte får bli historikernas eller ens antikvariens monopol — den läxan har inte minst marxismen lärt ut.

Om man avslutningsvis skulle nämna några exempel på städer där bevarande och förnyelse för ovanlighetens skull kunnat förenas på ett lyck-

13. Något så ovanligt som en väl vårdad stenstad finner man i det centrala Sundsvall. Nästan hela bebyggelsen från sekel-skiftets ekonomiska glansdagar är i behåll, och för-tjänsten av detta ligger hos de kom-munalna myndig-heterna som konti-nuerligt och diskret hållit tillbaka riv-ningar och nybygg-nadsplaner. Där- emot finns det goda exempel på att interiörer moderni-serats bakom fasa-derna. Foto Stig A. Nilsson 1969.

ligt sätt, tack vare goda insatser från alla parter, så vore det två sinsemellan så olika orter som Ystad och Sundsvall. Men jag väljer ändå Visby, den stad som de fornvårdande myndigheterna under de senaste 100 åren ägnat sig mest åt, låt vara med ibland sviktande ekonomiska resurser.

Själva förhistorien till vårdandet av Visby ringmur och ruiner är inte uppbygglig. Vid två beryktade tillfällen under 1700-talet var det meningen att ruinerna skulle utbjudas på offentlig auktion. Under 1800-talets början togs visserligen flera initiativ för deras vård, med det dröjde ändå till 1860-talets slut och 1870-talets början innan åtgärder på allvar började vidtagas. Det intressanta blir

då att studera riktlinjerna för detta arbete. Man finner dem klart uttryckta i de "Anteckningar om Visby fornlemningar" som den extra ordinarie arkitekten vid överintendentsämbetet F. G. A. Dahl (sedermera Kungliga Bibliotekets arkitekt) den 2 november 1864 avlämnade till Vitterhetsakademien. Denna hade gett honom uppdraget att göra en plan för ruinernas vård; de var vid denna tid nästan helt in- eller kringbyggda av hus, skjul, verkstäder, stall, svinstior, avträden etc, och på många håll var rasrisken akut.

De åtgärder Dahl rekommenderade är de som i huvudsak följts än i dag. De har, skulle man kunna säga, i huvudsak en defensiv karaktär. Den

viktigaste uppgiften var att se till att inte fler skador vållades än de som redan uppstått. Partier som omedelbart hotades av instörtning skulle uppstötts, och om detta var omöjligt skulle platsen under inhägnas för att förekomma olyckor. De delar av murarna som låg närmast marken skulle ses över för att inte de övre skulle sätta sig eller rasa, och vid eventuella förstärkningsarbeten gällde det att använda bruk av samma färg som den ursprungliga och om möjligt också gammal ej vittrad sten. Vegetation som med sina rötter sprängt sig in i murar eller valv skulle avlägsnas, medan träd som genom sin grönska bidrog till att "höja ruinernas anseende" fick behållas.

Rasmassorna skulle sorteras så, att alla stenar som visade spår av bearbetning skulle förvaras på lämplig plats i den ruin där de hörde hemma, medan de övriga kunde bortskaffas. Kyrkorna skulle inte tillbommas med täta dörrar utan alla dörr- och portöppningar skulle få gallergrindar så att det blev möjligt för de "resande" att utifrån se in i ruinerna. Vidare borde naturligtvis de byggnader som låg i omedelbar anslutning till ruinerna avlägsnas genom inköp och rivning. Vad stadsmuren beträffar rekommenderades att ett hängtorn på norra sidan stöddes genom anbringande av en contrefort. Dahl hoppades att en promenad med tiden kunde anordnas längs murens insida. Vidare krävde han förbud mot de godtyckliga nedrivningar av sjömuren som ägare av boningshus innanför denna ansåg som sin "ovillkorliga rättighet" att utföra. Som en slutkläm föreslog Dahl att alla åtgärder för att vidmakt-

hålla Visby fornlämningar "ovillkorligen" skulle utföras under tillsyn och ledning av byggnadskunnig expertis.¹⁵

Det är givet att detta restaureringsprogram, som utmärks av en för sin tid ovanlig och i det långa loppet lyckosam anspråkslöshet, främst diktades av de knappa ekonomiska tillgångarna. Bristen på tillräckliga anslag för ruinernas vård skulle ju också allt framgent bli ett återkommande problem, trots större eller mindre anslag från riksdagen, förstärkta genom privata donationer. Men det är också möjligt att Vitterhetsakademien även av andra skäl anbefallde försiktighet; så genomfördes ju inte heller Fredrik Wilhelm Scholanders idé att bygga in ett kupolförsett museum åt Gotlands fornsal i en av kyrkorna.

Det principiellt viktiga med Dahls rekommendationer och det även i fortsättningen tillämpade programmet är att åtgärderna alltid syftat till en ren reparation och till underhåll, aldrig till rekonstruktion. Däri skiljer sig Visby ringmur och ruiner från flertalet av sina europeiska motsvarigheter. De har i Visby bevarat en grad av autenticitet och en patina som knappast skulle ha tillåtits exempelvis i Frankrike. Besökaren kan se eller studera dem i den trygga förvisningen att allt är äkta och ursprungligt, endast i nödfall säkrat mot ras genom diskreta anordningar. Man vågar knappast tänka på hur annorlunda dessa ruiner skulle ha sett sig om de vid slutet av 1800-talet hade fallit i händerna på den franska restaureringskonstens skickliga experter av Viollet-le-Ducs skola, tränade i tjänst hos den berömda Commission des Monuments historiques.

14. Visby en regnig vinterdag 1974. En av innerstadens allt färre invånare skyn-dar med uppspänt paraply förbi en stängd korvkiosk, medan Stora torget som skymtar till höger ligger lika öde som Sankta Karins kyrkoruin. Foto Stig A. Nilsson.

Till upplevelsen av de medeltida byggnadsverken kommer själva Visby, vars innerstad är en av de få i Sverige som nästan oskadd klarat sig undan de senaste decenniernas citysprängningar. Ett omdiskuterat problem för närvarande är dock hur man skall kunna ge mera liv åt denna stadskärna under den långa tid av året då turistsäsongen inte pågår. Andra frågor gäller trafiken och den prioritering av olika intressen som ibland måste göras vid restaurerandet av äldre profanhus: skall man föredra en vetenskaplig dokumentation av tidigare skeden, åskådliggjord i fasadbehandlingen, eller en mera diskret anslutning till den hävdvunna helhets-

miljön? Dessa problem är likväl jämförelsevis små i förhållande till de svårigheter som förekommer på andra håll. Ett faktum är att Visby, genom en traditionell och allmänt omfattad insikt om stadsbildens ovanliga värden och genom ett i huvudsak gott samarbete mellan de antikvariska och de planerande myndigheterna — trots skandalerna vid Borgen och Östertull — har bevarat en karaktär som gör staden enastående i Europa. Bebyggelsen, den storartade naturen och de historiska minnesmärkena i för- ening skapar denna karaktär.

Finns det bättre platser för raska, ensamma promenader en höst- eller vinterdag, vare sig man styr stegen

bland stängda gatukök till de skyddande trånga medeltidsgränderna, stiger upp på klinten och ser staden nedanför sig eller stretar fram med uppslagen rockkrage utanför sjömuren vid de dånande vågorna, som stänker salt i ansiktet på vandraren? Det är inte bara havet som svallar och sorlar, det är också historien.

Noter:

¹ *Åman*, Anders, Skall Uppsala domkyrka "restaureras"? Svenska Dagbladet 24/2 1962.

² *Lindahl*, Göran, Restaureringskonst. SvD 3/5 1967.

³ *Brunius*, Carl Georg, Nordens äldsta metropolitankyrka eller Historisk och arkitektonisk beskrifning öfver Lunds domkyrka, Lund 1836, sid. 302 ff.

⁴ —; Tal vid en minnesfest öfver Lunds domkyrkas invigning för 700 år sedan hållet i samma domkyrkas högkor. Lunds domkyrkas jubelfest den 1 och 2 september 1845, Lund 1845, sid. 19 f.

⁵ Utlåtande rörande nödvändiga yttre underhållsarbeten å Uppsala domkyrka, avgivet 31/10 1931 av riksantikvarie *Sigurd Curman* och byggnadsrådet *Ragnar Hjort*.

⁶ *Söderholm*, Sven, Smakrestaureringarna. SvD 16/5 1967.

⁷ *Cnattingius*, Bengt, Kulturminnesvård i Östergötland under 40 år. Meddelanden från Östergötlands och Linköpings

stads museum, Linköping 1965, sid. 21.

⁸ *Heidenstam*, Verner von, Modern barbarism. Dagens Nyheter 21/6 1893. Återgivet bl. a. i *Sandström*, Sven, Konstkritik, Stockholm 1968, sid. 277—286.

⁹ Referat i Betänkande med förslag till lag angående kulturminnesvård samt omorganisation av kulturminnesvården. Statens offentliga utredningar 1922: 11, Sthlm 1922, sid. 67 f.

¹⁰ *Janson*, Sverker, Kulturvård och samhällsbildning, Sthlm 1974, sid. 255 ff.

¹¹ *Westlund*, Per-Olof, Byggnadsminnen, i Ad Patriam illustrandam, Hyllningskrift till Sigurd Curman 30 april 1946, Uppsala 1946, sid. 321—374, och *Janson*, Sverker, a. a., passim. Se vidare t. ex. ovannämnda (not 9) Betänkande med förslag till lag etc. [avgivet av 1913 års fornminnesvårdskommitté], sid. 1—173 och Antikvitetskollegiet, Centralorgan för svensk kulturminnesvård, Betänkande utgivet av antikvarieutredningen. SOU 1965: 10, Sthlm 1965, sid. 13—36.

¹² *Westlund*, Per-Olof, a. a., sid. 348.

¹³ Konsthögskolans arkitekturskolas program 1974—75, Sthlm 1974.

¹⁴ Anförande av riksantikvarie *Roland Pålsson* i Stockholm 28/5 1974 inför det Europeiska byggnadsvårdsåret 1975.

¹⁵ Anteckningar om Visby Fornlemningar, dat. Stockholm 2 november 1864 av F. G. A. Dahl. Manuskriptet i Antikvarisk-Topografiska Arkivet (A.T.A.), Vitterhetsakademien. Se även *Westlund*, Per-Olof, a. a., sid. 324 ff.

SUMMARY

A hundred years of Swedish monument conservation

No Swedish issue of monument conservation has been as vividly contested as that referring to Upsala Cathedral, the national shrine. The debate has been a

continuous one ever since the restoration in 1885—93 of this church—founded in the 13th c and fully built up during the 15th c—which was carried out in a very

consistent dogmatic neo-gothic style. The neo-gothic attire in which the building was thus arrayed was out of date already when it was completed, and the restoration work which was led by the architect Helgo Zettervall, has been sharply criticized.

Even today the debate over the cathedral goes on, and it turns out to have much to tell about the principles applied in Sweden to the preservation of monuments. One unifying theme has been the criticism of the 19th c remodelled shape which authors of new proposals over the years have tried to eliminate and if possible replace by a new design, both exterior and interior.

However as early as 1931 the originator of the present-day Swedish school of architectural restoration, professor Sigurd Curman (1897—1966) advocated refraining from all other operations on Upsala Cathedral than measures aiming at plain reparation and conservation. It would be a mistake, he held to make a national shrine of this kind change its costume every now and then, and moreover, the neo-gothic style at this time had come to acquire both the acceptance of old usage and a value of affection.

Since then such a principle has been generally adopted (at least nominally) for major restoration projects. However quite a few of those that were carried out will reveal how difficult it is to live up to in practice. The basic idea of allowing each era to be represented by its own additions to an ancient building—instead of, like Viollet-le-Duc, aiming at consistent purity of style departing from what is believed to be an original state—has seldom been accepted in cases where 19th c additions have been concerned. The extensive restoration of Växjö Cathedral (1956—60) is a case in point, with all due respect for the tech-

nical skill characterizing this project and the immense amount of restoration work that has been completed in the 20th c.

Only lately has the understanding of the 19th century awakened. Also, during the last decade the protection afforded the architectural heritage has undergone marked change. More and more, attention is turning over from single objects to whole environments; and special efforts have been made—not least by the School of Architecture of the Academy of Art—to rescue the central parts of the Swedish towns, the "city cores". In practically all cities these cores have been broken up, due to the expansion of motorism and retail trade. Old housing with a rich heritage of tradition has been demolished in order to give way to shopping centres requiring vast nearby areas for parking. At the same time the prices of building sites have risen so much that it has become less and less profitable to keep the older housing. The economic downgrade in the beginning of the 1970s in combination with new housebuilding and credit policies have now begun to check this development, most unfortunate as it has been for the cities.

Visby on the isle of Gotland is one of the few Swedish towns whose central parts have been preserved intact. Visby's medieval town wall and many medieval church ruins form another interesting example of a model policy of preservation of building monuments, which was brought to bear right from the beginning (i.e. a hundred years ago) in accordance with strictly antiquarian principles. There have been reparations only, and no reconstructions whatsoever. This background lends to the ruins of Visby a distinctive authenticity and a unique position in Europe.